

УДК 101.1:80

Максим Карповець**ФІЛОСОФІЯ ЛІТЕРАТУРИ: ВАРІАНТ ОНТОЛОГІЧНОГО ПИТАННЯ**

У статті розглядається характер взаємозв'язку філософії літератури як того, що зумовлює онтологічне запитування. Використовуючи онтологію Мартіна Гайдеггера, передбачаються дві фундаментальні онтологічні виміри філософії літератури: спосіб феноменологічно-антропологічного осягнення буття літератури та спосіб осягнення буття самою літературою завдяки філософському оприявленню її суцього. Підсумовується, що кожен варіант онтологічного питання переосмислює класичне розуміння як філософії, так і літератури, виводячи їх у нове пізнавальне поле.

Ключові слова: філософія літератури, буття, людина, текст, феноменологія.

M. Karpovets**PHILOSOPHY OF LITERATURE: VERSION OF THE ONTHOLOGICAL QUESTION**

The article deals with the nature of the relationship of philosophy and literature that actualizes an ontological question. It specifies that philosophy and literature have long historical dialogue, but mainly a philosophy positioned itself qualitatively different from the literature, considering the last one as less important phenomenon. The key difference between them is that philosophy operates of thinking as a way of comprehension the meaning, and literature operates of imagination as a way of production the images. Nevertheless, philosophy and literature converge in a common intention to grasp the world, but when literature creates it from the beginning, at the same time philosophy tries to understand how something already created.

Philosophy of literature is an attempt to conceive the existence of literature, but it can be happen in a different ways. Using of Martin Heidegger's idea of ontology, it provides two fundamental ontological dimensions of philosophy and literature: phenomenological and anthropological understanding the existence of literature and the way of self-reflection the meaning of being by literature itself. In the first case, it is important to maintain a balance between the refined being from experience and direct human presence. As Martin Heidegger insists that every question is inevitably phenomenological and anthropological question, it is impossible to artificially distinguish between philosophy and literature. The second question is purely ontological, providing the inner voice being literature. Ontological question about the being of literature existence is a question about the being in the world, and hence of time and space.

It is concluded that each version of the ontological question reinterprets the classic understanding of both philosophy and literature, taking them to a new cognitive field. The interdisciplinary philosophy and literature outlines a new way of philosophizing, where the power of metaphor is no less important than clarity of concept. At the same time, philosophy is a way of clarifying the nature of literature, appearance of literature in its own ontological limits.

Keywords: philosophy of literature, existence, human being, text, phenomenology.

М. Карповец**ФИЛОСОФИЯ ЛИТЕРАТУРЫ: ВАРИАНТ ОНТОЛОГИЧЕСКОГО ВОПРОСА**

В статье рассматривается характер взаимосвязи философии литературы как того, что обуславливает онтологическое вопрошание. Используя онтологию Мартина Хайдеггера, предусматриваются две фундаментальные онтологические измерения философии литературы: способ феноменологически-антропологического постижения бытия литературы и способ постижения бытия самой литературой благодаря философскому освещению ее суцього. Делается вывод, что каждый вариант онтологического вопроса переосмысливает классическое понимание как философии, так и литературы, выводя их в новое познавательное поле.

Ключевые слова: философия литературы, бытие, человек, текст, феноменология.

Філософія протягом свого історичного становлення (або й навіть перманентного оновлення) щоразу випрацьовула низку інструментальних аналітичних дій, щоб збагнути *сутність* світу¹ людини у всіляких його вимірах. Крім того, така стратегія мала й зворотній шлях, адже, звертаючись до світу, філософія також намагалась *осутнитись* сама. Світ також осутнюється завдяки філософії, набуває повноти свого буття завдяки її радикально критичній настанові. Звісно, що цим світом насамперед є культура, але у такому разі ми значно звужуємо простір суцього світу та його буття, регіоналізуємо його до певних умовних фрагментів, втрачаючи всю його виняткову органіку.

¹ Ми відразу позначаємо характер логіки дослідження, де світ літератури – неминучо людський світ, або той світ, де оприявлюються, систематизуються та функціонують людські смисли. Водночас додаємо, що буття літератури у якийсь момент виривається поза людський світ, зокрема найбільш її очевидний продукт – мову. Особливо помітно це у класичних зразках авангарду та постмодерних експериментах з літературою. Зрештою, постмодерна література – це суцільний експеримент, а тому в якомусь сенсі є всім завгодно, але не літературою у її класичному розумінні.

У такий рефлексивний ряд також потрапляє література, яка у ХХ століття підійшла до межі своєї сутності, а відтак чи не вперше питання про сутність літератури набуло серйозного характеру. Коли ми вживаємо «до межі», то маємо на увазі весь той спектр питань та проблем, які стосуються всього того, чим не є література. Справді, починаючи із модернізму та його практик література все ближче наблизилась до тієї межі, де розмивались або зникали ключові її структури, що протягом століть визначали характер її буття. Однак вся попередня традиція не визначала сутність буття літератури – вона сприймалась як даність, самоочевидність або щось глибоко виняткове, що оповите таїною свого ества. Тому й література як виняткова сфера завжди описувалась такими естетичними категоріями, як талант, геній, а все інше існувало у сфері буденного. Маємо пропорцію кількісного та якісного показника, коли великих романістів та поетів на одне століття було зовсім не багато (не заперечуємо й того, що менш відомих авторів було не менше, але йдеться саме про «високу» літературу або класику). Постмодерна культура навпаки оперує зовсім іншими поняттями, де геній та великий текст втрачають будь-яку свою семантичну наповненість, перетворюючись лише на гру слів. Доречніше говорити про бестселер (література на часі), аніж про класику (література на віки); доречніше говорити про літератури, аніж про єдину велику літературу. Свобода письма, яку, на наш погляд, відкрив Джеймс Джойс та модерністи, дозволила остаточно подолати власні стилістичні, формальні, сюжетні межі, все більше торкаючись нетипових територій, зокрема філософії.

Однак навіть у цій постмодерній плинності питання про сутність літератури не є зайвим, а радше необхідним. Така ж сама ситуація з філософією, питання про визначення та самовизначення якої не втрачає своєї гостроти. Крім того, скепсис постмодерної культури роздроблює єдине поле філософії на численні ареали філософій, пропонуючи замість «вічних» питань, спрямованих на розкриття істини, розповідати невічні актуальні *історії*. Перетворюючись все більше на наративну, філософія частіше наближується до літератури: мова концептів замінюється на мову метафор, а статус філософа перестає відігравати роль мудреця. Свого часу Мартін Гайдеггер в одному із інтерв'ю сказав: «Філософія і поезія перебувають на протилежних вершинах, але говорять однаковою мовою». Водночас філософія не втрачає своєї внутрішньої архітектоники, в основі якої у всі часи була логіка. Навіть найбільш радикальні філософи (серед яких Жак Дерріда, Річард Рорті, Жиль Дельоз) не відмовляються від необхідності логічності міркувань та висновків, хоча й роблять це на свій маневр.

Про необхідність наближення філософії до літератури найбільш переконливо починає говорити Жак Дерріда. Пропонуючи центральний концепт «відмінність» (*différance*) у рамках постструктуралізму, Дерріда фіксує несправедливе ігнорування його філософією, подібно до ігнорування самого письма. Підхоплюють роздуми Дерріда представники Єльської школи, постструктуралісти різного крила та далекі від літературознавства філософи, такі як Моріс Бланшо, Жан-Люк Маріон. Окрему увагу заслуговує фундаментальний філософсько-антропологічний проект Валерія Подороги, який теж намагається наблизити філософію до літератури, а останню – до філософії відповідно. Однак досі філософія літератури належить до поля нерозвіданого, особливого, аніж типового для гуманітарних студій. Крім того, онтологічна проблематика літератури насторожує як філософів, так і літературознавців, адже перспектива такого аналізу неминуче провокує вихід у окреме міждисциплінарне поле, де часто потрібно мислити нетиповими для свого епістемологічного дискурсу схемами.

Перш за все, онтологічна перспектива передбачає два рівні збагнення літератури – від смислових меж літератури до її внутрішніх сутнісних атрибутів. Межі літератури передбачають осмислення всього того, що не є літературою. Логіка заперечення наближує нас до буття літератури, але ніяким чином не розкриває його сутність. Відповідно, наступний крок – спроба онтологічного осягнення сутності буття літератури. Щоб реалізувати це завдання, ми звертаємось до своєї логіки запитань Мартіна Гайдеггера, яку він запропонував у своїй фундаментальній праці «Буття та час». Претензія на повне вичерпання цього питання відсутня, але спроба онтологічного питання про літературу цілком має місце. Перед постановкою цих питань потрібно зробити певні ремарки.

Досить часто можна зустріти вираз «філософія та література», проте тут відсутній перетин та взаємозв'язок між цими онтологічними полями. Відмінність присутня у наступних двох характеристиках. Філософія передбачає продукування думки, що спрямована на виявлення *смислу*, а література – продукування уяви, що спрямована на проявлення *образу*. Онтологія уяви може скласти лінію нового необхідного дослідження у руслі філософії літератури, адже уявне у художній літературі не стільки є вигадкою, скільки *живою опредмеченою реальністю*, віддзеркаленням світу та його настроїв. Іншими словами, у суспільстві не менш важливим є уявлення, аніж сама предметна реальність. Тут не тільки йдеться про утопічні світи (чи антиутопічні, якщо аналізується негативний проєкт уяви), а й про необхідний креативний потенціал культури, її внутрішній духовний запас. Повертаючись до попереднього виразу, філософія та література не може розкрити ані цю проблему, ані подібні та вихідні з неї, оскільки доволі штучно протиставляються одна одній. Таке протистояння має давню історичну природу, починаючи ще з античної філософії. Чомусь література менше протиставляє себе філософії, спокійно інтегруючи її інтелектуальні та творчі запаси.

Якщо філософія та література не дають достатньо продуктивних дискурсів, розвиваючись на власних окремих онтологічних та епістемологічних полях, то чи створює якісно інше поле філософія літератури? Наскільки діалогічним чи монологічним є така взаємодія? Розглянемо декілька варіантів онтологічних питань, які філософія «пробуджує» в літературі. Так само не потрібно ігнорувати й ті питання, які література теж актуалізує у філософії.

1. **Філософія як рефлексія літератури.** Перш за все, наше розуміння рефлексії опирається на класичне визначення Ернста Кассіра. Він зазначав, що рефлексія полягає у «здатності виокремлювати зі всього нерозділеного потоку чуттєвих феноменів деякі сталі елементи, щоб, ізолюючи їх, зосередити на них увагу» [3, с. 486]. У такому разі доцільно апелювати до методів філософії у найбільш загальному вигляді – власне філософуванню. Так чи інакше, але філософування у стереотипному, поверхневому варіанті є довільним потоком думок про «вічні» питання. На нашу думку, таке визначення є помилковим через одну логічну причину: наше мислення завжди заряджене цими питаннями, вони імпліцитно у ньому присутні, а отже, кожне мислення про суще, буття чи людину не можуть вважатись філософуванням. Останнє ж можна вважати насамперед комплексом методичних та методологічних мисленневих практик, спрямованих не стільки на виявлення сутнісних основ буття, скільки на виявлення сутності самої філософії. У випадку літератури ці практики спрямовані до сутності тексту, тому питання звучить так: *як можна помислити літературу? Або й навіть: як можна о-смыслити літературу?*

Вищеозвучене питання містить певну логічну вразливість, бо *о-смыслення* спрямовує нас до суб'єкта та його влади у наданні *смыслу* літературі. Суб'єкт свідомо чи несвідомо привносить свій досвід у буття літератури – як інтерпретуючи, так і *о-присутнюючись* в літературі. Але чи означає це феноменологічне запитування, тобто таке, де свідомість до-досвідно сприймає літературу в умовному варіанті найвного читача? Тут збережеться онтологічна органіка *тіла* літератури, її *самобутність*, але чи впустить буття літератури непідготовленого читача? Мартін Гайдеггер вказує на безпосередній зв'язок онтології та феноменології: «Феноменологія є способом підходу до того та способі оприявленого визначення того, що має стати темою онтології. *Онтологія можлива тільки як феноменологія.* Феноменологічне поняття феномена розуміється як промовлене до себе буття сущого, його смисл, його модифікації та дерівати» [8, с. 53]. Згодом Мартін Гайдеггер наголошує не тільки про приховані смисли буття, а й про забутті, знову ж таки рухаючись у межах заданої ним онтологічної логіки.

Крім того, якщо ми прагнемо «чистого» питання про буття літератури (так само як і про питання буття літературою, але про це згодом), то чи не суперечить це найбільш очевидній, класичній програмі розуміння літератури як людського феномена? Останнє засвідчує те, що літератури без людини неможлива – у літературі завжди *присутня* людина, а пошуки сутності літератури неминуче є пошуками сутностей людських. Озвучуючи питання про осмислення літератури, очікується утопічне розуміння літератури як незалежного від людської свідомості світу із власною онтологічною архітектонікою. Відтак, така постановка неможлива, тому *будь-яке* онтологічне питання про літературу – *антропологічне* питання. Нагадаємо слова Мілана Кундери із одного його есе: «Що таке індивід? У чому полягає унікальність особистості? Всі романи намагаються дати відповідь на це питання» [4, с. 16]. Відразу додамо, що потрібна обережність у тлумаченні антропології літератури, адже тут можливі різні шляхи питання: яким чином можливий антропологічний аналіз літератури? про які людські сенси оповідає література? чи може література претендувати на утворення цілісного образу людини? Весь спектр таких можливостей наштовхує на черговий рівень дослідження, які вже доволі потужно реалізувались у польському варіанті літературної антропології² Р. Ніча та В. Ізера.

Водночас коли ми зрозуміли, що онтологічне питання про сутність літератури є неминуче феноменологічним та антропологічним питанням, то отримуємо суперечність. У першому разі передбачається схоплення буття літератури до наявності будь-якого досвіду, тобто такого, що передбачає нашарування ззовні людських та культурних значень. Феноменологія літератури прагне очистити досвідні шари, щоб позбавити буття від забуття, дозволити *проявитись* його сутності. У такому разі очевидна відмінність феноменології літератури від інших проектів збагнення сутності буття літератури, зокрема структуралізму. Так, структуралізм прагне пов'язати структурний ряд літератури з більш загальним рядом, таким чином прагнучи дістатись до найбільш загального контексту: «Певні деталі оповіді розглядаються у контексті більшої структури, – пише Пітер Баррі, – а сама вона – як глобальна мережа базових «парних опозицій», що мають видимий символічний, тематичний та архетипний резонанс» [1, с. 59]. Все ж феноменологія не може враховувати більші символічні чи будь-які інші контексти, що вже є згущеним та нав'язаним досвідом. Так само вона не може бути повністю подібною до антропології літератури, де теж досвід відіграє ключове значення.

Ришард Ніч близько пов'язує антропологію з культурологією, зазначаючи: «Багато що вказує на те, що культурне літературознавство має узгоджувати свою відносну автономію і тожсамість передусім із

² Зазначимо, що польські дослідники часто уподібнюють антропологію літератури до літературної антропології, звужуючи перший тип рефлексії до суто методологічної. На наш погляд, між ними є суттєва різниця, адже антропологія літератури передбачає значно ширше розуміння як літератури, так і людини.

міждисциплінарними культурологічними дослідженнями. Воно мало б також визнати, що його предметом є не стільки «сама» література (у її традиційному елітарному значенні), скільки «літературне», а методом чи радше методами – літераторознавчий аналіз дискурсивних (нарративних, риторичних, перформативних тощо) ознак культурних процесів та об'єктів» [5, с. 23]. Далі чомусь польський дослідник позначає вищезазначене як «поетика досвіду», наголошуючи на важливість досвіду читача, людини у прочитанні та розумінні тексту. Близкими до філософії літератури є міркування Валерія Подороги, який вбачає у антропологічному фокусі таке: «Саме антропологічний погляд в силах знайти сліди порядку там, де немов утверджується хаос та безпорядок. Твір – *діло* автора, він доносить до нас його голос, спочатку голосний, а потім ледь чутний» [6, с. 14]. Додамо, що під порядком важливо розуміти *порядок смислу*, тобто такий, що задає формат буття, осутнює його до власних меж та територій.

Однак чи можна однозначно назвати «сліди» людини у літературі досвідом? Чи завжди антропологічне перебуває у сфері автор/читач? Філософія літератури у її рефлексивному намірі осмислити літературу натякає на присутність третьої сфери – чогось такого, де автор та читач не впливає безпосередньо на текст. Такий герменевтичний перехід неминучий, але й доволі дивний, адже герменевтика навіть у найбільш неklasичних своїх програмах завжди залишає примат автора/читача. Натомість філософія літератури намагається надати *голос* літературі, *зрозуміти сутність її буття та буття її сутності*, «оскільки запитувальне складає буття, а буття означає буття суцього, *запитувальним* буттєвого питання виявляється саме суще» [8, с. 22]. Два цих онтологічні вектори – окремих вимір філософії літератури, що мимоволі перетворюються на онтологію літератури.

2. Філософія як проявлення літератури. Така теза є припущенням того, що література або побудована за філософським принципом, або володіє *власною* абсолютно оригінальною філософською настановою. Онтологічне питання можливе таким чином: *як література о-смилює сама себе?* Перед цим варто розтлумачити першу тезу – література як конструкція за філософським принципом. Очевидно, що характер вибудовування буття літератури є світом, а наслідок – світогляд. Тобто вся література є окремим світом, якісно відмінним від архітектури, музики, володіючи лише її притаманним буттям. Кожен інваріант такого буття є світоглядом – системою бачення, уявлення про світ. Відповідно, чим більш продумане, розгалужене таке уявлення – тим більше можливостей для самокритичного осягнення самої себе.

Кожна література вибудовується за власним архітектонічним принципом, який визначає як зовнішня культурна, так і внутрішня онтологічна логіка. З одного боку, є спільні структурні особливості побудови світу, але з іншого – щоразу маємо само-*бутній* світ літератури. Виходить, що буття літератури не тільки вибудовування, але й *випро-бування* самої себе. Чітко прописаний, зашифрований світ Франсуа Рабле та відкритий, ледь прописаний світ Алессандро Баріко³ – два різні за своєю внутрішньою онтологічною логікою світи. Однак якщо початок буття світу літератури має філософську природу, адже неминуче виникає з ідеї, яка так чи інакше має свої раціональні межі, то чи звершення цього світу потребує філософію? Якщо світ літератури розгортається як варіант світовипробування, то він неминуче постає критикою зовнішнього світу культури та внутрішнього світу літератури. Тому філософія фіксує критичні настанови літератури⁴, систематизуючи їх у рефлексивний ряд щодо світу. Відповідно, тут суттєво не стільки важливість ідеї, покладеної у розбудову світу, а її реалізація у найбільш гострих та вдалих критичних настановах.

Зближення із філософією очевидне, та присутня суттєва відмінність, на яку раніше вказував також Жак Дерріда: «Таке поняття уяви, яке породжує метафору – тобто все в мові, за винятком дієслова *бути*, – залишається для критиків тим, що інші філософи називають сьогодні *робочим поняттям*, використовуючи його без особливих роздумів. Подолати цю технічну винахідливість значить переосмислити робоче поняття в *поняття тематичне*» [2, с. 14]. Відповідно, Дерріда натякає на перегляд уяви не як робочого матеріалу філософської рефлексії, а безпосередньо тематичного, впливового та визначального.

Сам процес розкриття літературних сенсів не може мати безкінечно континуальну природу, чим характеризується будь-яка творчість (де починається поезія? куди прямує його ідея?), а завжди стосується остаточного вироку, так званого припису смислу, використовуючи термін Г.-Г. Гадамера. Поезія не приписує смисл речам, вона намагається працювати зі світом у його незмінному статусі, використовуючи метафорику, суто ірраціонального характеру. У цьому випадку поезія та філософія частково

³ Тут можемо взяти довільні приклади з різних змістом культурних епох. Крім того, навіть всередині тієї ж самої культурної ситуації присутні різні випробування світів. До Баріко можна додати Паскаля Кіньяра, Мілорада Павича, Мо Яня та безліч інших. Все це різні світи та, відповідно, різні шляхи вибудовування світу.

⁴ Зрозуміло, що література може говорити безпосередньо критично, наприклад, вкладаючи в уста своїх героїв чіткі критичні настанови. Так робили та роблять переважно представники філософського напрямку літератури, як-от Роберт Музиль, Томас Манн, Ернст Юнгер, Айріс Мердок, Джон Кутзее (не випадково більшість з них мають безпосереднє відношення до філософії). Коли ж йдеться про літературу без її наміру відкрито промислити проблему світу, то вона переважно використовує приховану мову натяків, метафор, образів.

сходяться, практично використовують однаковий принцип «вчування» у буття. Інша важлива подібність, про яку пише Мартін Гайдеггер, стосується своєрідної антропологічної актуальності. Філософія має зачепати людські почуття, людину як таку, а поезія цілком адекватно вписується у це завдання. У цьому сенсі німецький філософ цілком слушно питає: «Але чи не стане філософія тоді питанням напливів, емоцій та почуттів?» [9, с. 146]. Продовжуючи, Гайдеггер сумнівається у тому, що філософія є справою розуму, немов би ми поспішно дали відповідь на питання про філософію, не зрозумівши, яким чином воно взагалі має бути поставленим.

У діалозі між Вадимом Россманом та Ярославом Шрамко постає питання не тільки про кризу філософського знання сьогодні, але й про зв'язок філософії та поезії. Зокрема Вадим Россман зазначає: «Поезія видається мені беззаперечною характеристикою філософії ... Коли я говорю про поезію філософії, я маю на увазі й таке. Філософія – це не результат чиїхось логічних конструкцій, це продукт уяви, але уяви особливого роду – уяви філософської, більш суворої та зваженої, яка якісно відрізняється від поетичної» [7, с. 112]. Особливість філософської уяви у її дисциплінованому вигляді хоч і на перший погляд має достатньо негативну конотацію, оскільки є своєрідним насиллям над порядком речей, інтелектуальним вторгненням у сутнісну тканину буття (враховуючи й те, що сам процес філософування на перших етапах не втручається, а навпаки – дистанціюється від речей), але це розкриває нетипові перспективи нашої реальності.

Уявлення про світ у літературі відбувається *міметично* завдяки історії (*story*), розповіді. У філософії все ж мімесис набуває негативних відтінків ще з часів Платона й сьогодні навряд чи остаточно вирішений. Філософія не може собі дозволити наслідувати буття – вона є *самим буттям*, його істинним голосом. Не випадково теоретична система Гегеля за своєю формою будучи відтворенням буття, але за суттю є його безпосереднім втіленням та логічно-діалектичним завершенням у абсолютній ідеї. Нічого у бутті філософії не має бути вигаданим, придуманим (тобто при думці, поруч з нею), а максимально точно виваженим та вираженим *думкою*, яка і є буттям як філософії, так і світу. Валерій Подорога у своєму баченні філософського аналізу влучно пише: «Антропологія погляду – не штучний прийом, а єдина умова *прямого* розсуду (до будь-якої інтерпретації) конструктивних сил літературного твору. Первинна не інтерпретація, а конструкція, склад та розміщення основних елементів твору» [6, с. 16]. Не потрібно вбачати у цьому нариси структуралістського аналізу, адже антропологічний погляд володіє відстороненим поглядом, так само як і філософський.

Таким чином, онтологічна постановка питання про сутність буття літератури передбачає на разі дві вихідні диспозиції. Перша стосується методологічного аналізу сутності літератури, залучаючи або полишаючи певний філософський інструментарій, зокрема феноменологічний та антропологічний. Питання повинно бути поставлене таким чином, щоб дозволити проявитись сутності буття літератури, не додаючи до цього ані досвід читача, ані автора, але завжди відбуваючись у антропологічному горизонті. Відповідно, наступним кроком є постановка онтологічного питання вже самою літературою, тобто це шлях від епіцентру буття літератури до його меж. Коли перше питання це неминуно антропологічне питання, то друге – питання про світ, адже внутрішня онтологічна архітектура літератури вибудовується та існує як світ. Використовуючи логіку постановки питань про буття Мартіна Гайдеггера, ми намагаємось збагнути складний взаємозв'язок філософії літератури, долаючи звичні межі як філософії, так і літератури. Як виявилось, кожне онтологічне питання про літературу – це питання про людські смисли у літературі та світ буття літератури, що й зумовлює шляхи подальших розвідок.

Література:

1. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / П. Баррі. – К. : Смолоскип, 2008. – 360 с.
2. Деррида Ж. Письмо и различие / Ж. Деррида. – СПб. : Академический проект, 2000. – 432 с.
3. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Избранное. Опыт о человеке. – М. : Гардарики, 1998. – С. 440–722.
4. Кундера М. Нарушенные завещания / М. Кундера. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 320 с.
5. Нич Р. Антропологія літератури. Культурна теорія літератури. Поетика досвіду / Р. Нич. – Л. : Центр гуманітарних досліджень ; К. : Смолоскип, 2007. – 64 с.
6. Подорога В. Мимесис. Матеріали по аналітичній антропології літератури : в 2 томах / В. Подорога. – Том 1 : Н. Гоголь, Ф. Достоевський. – М. : Культурна революція, Логос, Logos-altera, 2006. – 688 с.
7. Россман В., Шрамко Я. Должен ли философ быть поэтом? / В. Россман, Я. Шрамко. – 2009. – № 4–5 (72). – С. 106–136.
8. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Х. : Фолио, 2003. – 503 с.
9. Хайдеггер М. Что это такое – философия? / М. Хайдеггер // Путь в философию. – СПб. : Университетская книга, 2001. – С. 145–159.

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Кієво-Могилянська академія» **В. П. Козловський**